

Символічне значення лексики „тканина” в контексті сімейних обрядів

Ольга Яковлева

The vocabulary meaning of the word “cloth” is compared with its symbolical meaning, which this word acquires in traditional texts. The article analyses the sacral function of a fabric, which is represented in family traditions by different objective symbols, i.e. towel, head scarf, table cloth etc.

Keywords: symbolical meaning, objective symbol, actional symbol, sacral, cloth, everyday.

Для того, щоб уявити духовний світ людей далеких тисячоліть, замало зібрати певну кількість наукових даних. Потрібен прорив у невідоме, який обов'язково пов'язаний зі зміною ракурсу погляду на предмет дослідження, а це можливо за умови включення у пошук усієї сукупності духовних властивостей людини. Не лише її знання та розуму, а й уяви, мрійності, сили волі, небайдужості до майбутнього і нащадків, любові до рідної землі та її минулого, глибокої поваги до предків і їхнього досвіду, врешті-решт – відповідальності перед пращурами, сучасниками і нащадками, Буттям (Всесвітом, Богом) як таким (Чмихов, 2001: 8).

Символічне значення лексики „тканина” пов'язано з міфологічним мисленням, отже, має пряме відношення до когнітивної лінгвістики, в межах якої є багато цікавого й перспективного. Актуальність зазначеної теми обумовлюється тим, що на сучасному етапі розвитку гуманітарних знань „дослідження народнопоетичної символіки актуалізуються у зв'язку з потребою глибшого пізнання традиційної культури, народного світогляду, менталітету українців, концепцій родоцентризму та антропоцентризму” (Дмитренко, 2011: 368).

Враховуючи інтерес до тематики наукових розвідок у рамках понять „мова і культура”, вчені все частіше звертають увагу на етнолінгвістичний аспект при вивченні семантики слова. Важливим при цьому є вихід у макросемантику, тобто вияв широкого концептуального спектру досліджуваної лексики. Нагадаємо думку про те, що аналіз семантичних полів можна вести на трьох рівнях: власне семантичному, мотивуючому та на рівні культурної символіки. Останній, як відомо, розташовується в так званій „культурній надбудові”, і при його описанні важливими є поняття „сакральне” і „профанне” (Березович, 2004: 16).

Сакральне у світовідношенні, – услід за В. Личковах, – ми розуміємо як свого роду „екстремуми”, крайні точки, що окреслюють „нижню” та „верхню” межі; іншими словами, це – полюси напруги людського життя... (Личковах, 2005: 55).

Усна народна творчість, різножанрові фольклорні тексти є такими творами мистецтва, що піднімають людину до сакральних, духовно піднесених станів. Саме в контексті обрядів і ритуалів сакральне й профанне чітко проявляє себе, розділяючи вищезгадані рівні лінгвістичного дослідження: семантичний, мотивуючий та рівень культурної символіки.

Розглянемо семантику лексики „тканина” в межах сучасного лексикографічного значення, що, по-перше, суттєво відрізняється і, по-друге, є значно вужчим у порівнянні із символічним значенням. Отже, тканина – це виріб, виготовлений у процесі ткання на ткацькому верстаті (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2007: 1455).

Щодо етимологічних словників: М. Фасмер вважає, що дієслово „ткати” пов’язане зі словами „тикати”, „колотити”, „пхати”, „стукати”, „колотити”. Автор відомого словника наводить і думку Міклошича про те, що слова зі значенням „ткати” слід відділяти від слів зі значенням „колотити” й „тикати” (Фасмер, 1967, Т. IV: 64).

Цікаво, що й лексема *сутки*, яка структурно розпадається на дві частини: *су-* і *тєкі*, пов’язана зі словом *тикати*, що означає: „стик дня і ночі” (Фасмер, 1967, Т. III : 811). Ймовірно, предки вірили, що день тчється богами. В. Г. Таранець пише з цього приводу: „Дослідження германістів свідчать, що більш древнім є вузьке значення лексики *Vesvit*: „день, або світла частина суток. Потім це слово стало позначати *сутки* (світлу та темну частини). Обидва значення збереглися у сучасних германських мовах. Окремого слова для позначення суток у цих мовах немає” (Таранець, 1999: 63).

На думку В. Даля: „ткать от тыкать”, але якщо дія багаторазова і тривала, то вживається форма „токать, а не тыкать” (Даль, 1989: 407).

В українській мові „ткати” пов’язане з „тикати”, споріднене в інших мовах з „стукати”, „товкти в ступі”, „будую, виготовляю, роблю” тощо (Етимологічний словник укр. мови, 2006, Т. 5: 582).

З нашої точки зору, дієслово „ткати” має пряме відношення до дієслова „тикати” як основної дії, наприклад, при плетінні з рогози або лози, що, по-перше, сприяло розвитку лівої півкулі мозку, яка відповідає за логічне мислення, і, по-друге, стало фундаментом для вироблення тканини.

Дослідження археологами „вбрання палеолітичних „Венер” свідчать про існування різноманітних і складних текстильних технологій, серед яких – виготовлення вірьовок, сіток, плетіння корзин та виготовлення тканини. З давніх-давен з’явилася традиція вживання поясного одягу. Отже, за однією з гіпотез, існування текстильного виробництва відноситься до павловської культури і почало розвиватися 33–29 тисяч років тому (Саннікова, 2005: 487).

Х. Вовк зазначає, що виготовлення грубої вовняної тканини, а також суходонне виробництво існувало в Київській Русі „перед прийняттям хреста”... Жіночий одяг „переховав у собі значно більше архаїчних елементів, які походять з тієї доби, коли жіноча одежа не відрізнялась так од чоловічої, як тепер”... Загалом, Україна – одна з небагатьох європейських країн, що зберегла найпримітивнішу одежу: шматок тканини, обгорнутий навколо нижньої половини тіла та притриманий коло стану зав’язками або поясом. Це – запаска, дерга, плахта (Вовк, 1995: 74; 126; 149).

Сакральну функцію тканини ми розглядаємо в символічному значенні конкретних предметів у контексті родинної обрядовості, зокрема, полотна і рушника, хоча важливу роль грають й інші різновиди тканого полотна.

Символічне значення нитки, клубка закарбоване в текстах казок: чарівний клубок, як правило, вказує дорогу головному героєві, або шлях до того світу. Символіка клубка може тлумачитися амбівалентно: це, по-перше, символ життєвого шляху, визначеного наперед силами, які дають цей клубок, по-друге, це – символ зв'язку з потойбічними силами, нитка, яка поєднує героя з представниками роду у потойбіччі. „Клубок показує шлях і туди, „де тільки небо і земля”, і туди, де герой здобуває чарівну дружину” (Давидюк, 2005: 75).

У міфологіях світу сталим є поняття „нитка долі”. Словник символів культури України подає уявлення про Долю, згадуючи давніх греків, у міфології яких Доля персоніфікується в образі трьох богинь людської Долі... Вони володіли ниткою життя кожної людини (Словник символів культури України, 2002: 79).

Відомо, що прядіння і ткацтво в більшості первіснообщинних суспільств було пов'язане з різного роду охоронними заборонами і що, за давніми уявленнями, ці трудові процеси, здійснювані жінками, мали магічний зв'язок із ростом рослин, збільшенням поголів'я тварин, здоров'ям дитини, що народжується, іншими словами – якраз із тим, що було головною функцією Богині-матері (Кинжалов, 1990: 21, 83). У цьому ми вбачаємо аналогію з найдавнішими уявленнями українців про Долю. „Велика Богиня, займаючись прядінням і ткацтвом, здійснює акт творення, організовує, впорядковує хаос, перетворюючи його в космос” [там само]. Нагадаємо, що саме ці уявлення відбито в реінкарнальних міфах прадавніх українців. Хронологічно такі уявлення, ймовірно, сформувалися в період переходу від матріархату до патріархату. Р. Кинжалов, аналізуючи приклад, в якому Зевс тче покривало, де зображені земля й океан, робить висновок, що роль творця Всесвіту передана чоловічому персонажеві, але символіка ткацтва як організуючого начала в цьому процесі залишається (Кинжалов, 1990: 85).

Тканина як оберіг має сакральне значення у родильній обрядовості. Пушпину новонародженій дівчинці баба-повитуха перерізує на гребені від куделі, щоб з неї вийшла пряля. Перед хрестинами баба в присутності кумів купає дитину, загортає в сорочку (хлопчика – у батькову, дівчинку – у материну). Хрещена мати дарує дитині шматок тканини, що називається „крижмо”: від лат. *Chrisma* – миропомазання; запозичено з грецької. Це – біла тканина, в яку сповивають дитину хрещені батьки після обряду хрещення. *Криж* – це хрест, а також стара міра довжини від носка правої ноги до кінця середнього пальця витягнутої лівої руки. Церковнослов'янське *крижь* – хрест, очевидно, запозичене через посередництво польської, чеської і словенської мов з романської мови північно-східної Італії (Етимологічний словник укр. мови, 2006: 89–90).

Пупок дитині перев'язували лляною ниткою, сплетеною з волоссям матері й батька. Першу сорочку дитині біля пазухи вишивали синім кольором. Дівочі сорочки вишивалися й вимережувалися тільки білим, до жіночих додавалися рожевий та жовтий кольори. Перші сорочки називалися *льолями*; їх треба було підперезувати, і пояс, як оберіг, захищав дитину (Саннікова, 2005: 492).

Дівчина, готуючи придане, все робила сама: пряла, мотала, золила (випарювала у попелі), білила тканину на рушники і сорочки.

Рушники на весіллі мали обов'язково бути білими. Про це дівчина дбала задовго до весілля. Символіку білого кольору досліджував О.Потебня: „Білизна – символ краси, і на цій основі лебідь – символ жінки і переважно дівчини; „втрачати дівочу красу” означало відставати від білих лебедів (дівчат) і приєднуватися до сірих гусей, тобто заміжніх жінок. Таке значення білого кольору впливає із того, що він є символом кохання: мити біло значить любити” (Потебня, 1860: 43).

Звернемося до тексту: *Не була я вдома на своїх заручинах,*

За Дунаєм була, полотенце білила (Українські пісні..., 1974:164).

У весільному обряді ми виділили не тільки символічне, тобто сакральне значення лексики „рушник”, а й буденне, профанне. Так, на одному з етапів ритуалу сватання дружка промовляє: „...ми люде дорожнії; у нас руки нечисті. Ми на безпутиці один другого рятували й руки свої помазали. То не була б ваша милость позволить нам руки помити і рушниками потерти?” Батько і мати нареченої підходять до столу, ставлять питун [діалектне: посуд для пиття] (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2007 : 945), дружки миють руки, мати підносить їм рушники на тарілці і просить, щоб вони прийняли їх обтерти руки; дружки беруть рушники й кажуть: „Спасибі свату й свасі, і молодій княгині, що вона рано вставала, подарки пряла і нам за наші труди давала...” (Українці: народні вірування: 133).

Існує в українців повір'я, що не треба витиратися разом із кимось одним рушником, бо посваришся з ним. Саме тому мати молодій дає кожній дружці – представникам іншого роду – рушник як символ згоди на мирне життя з новими родичами:

Станьте, бояри, всі в їдній стороні, –

Марисина матінка буде дари дарити:

Білії рушнички, шовковий торочки (Українські пісні..., 1974: 307).

У церкву наречена бере з собою сваху, щоб стелила рушники під ноги, і дружку – тримати вінець (Українці: народні вірування, повір'я, демонологія, 1991: 134), тобто під час вінчання в церкві молоді ставали на білий вишитий рушник – символ світлого, квітучого сімейного життєвого шляху, яким вони підуть разом із зв'язаними на все життя руками:

Розлийся, Дунаю, по широкім краю.

Плакала Марисенька, ідучи до шлюбу:

Там же нам ручки зв'яжуть і вірнеє словце скажуть

(Українські пісні..., 1974: 274).

Коли весільний поїзд пригощається, дружки співають: „Да давайте дари-зари!” Закінчивши пригощання, батько молодій підносить світилкам, свахам і боярам хустки, а дружкам і старостам рушники, кожному на тарілці; кожний же із них кидає на тарілку по грошеві, примовляючи: „Спасибі свату й свасі, і молодій княгині, що вона рано вставала й нам подарки пряла...” Наділивши учасників поїзда дарами, батько підносить своїм старостам теж рушники на тарілці... (Українці: народні вірування, повір'я, демонологія, 1991: 142).

Тут рушник виконує функцію подарунка. Про подарунок М.Попович пише так: „Порядок у слов'янській мові називався „ряд”. Посилаючись на дослідження І. Срезневського, цей же автор наводить такі значення слова: *розташування предметів, хоровод, устав, правило, розпорядження, справа*. Уявлення про порядок

включає і значення „соціальний порядок”, зокрема, обмін, причому еквівалентний обмін. Одним із прикладів давнього обміну був ритуальний ряд, до якого відносився і шлюб. Тут еквівалентом обміну був договір між родами як форма порядку в суспільстві (Попович, 1985 : 48) – своєрідний відгомін звичаю укладання шлюбу на основі купівлі-продажу: *Дайте нам рушнички з торочками, А ми дамо сорочку з квіточками* (Українські пісні..., 1974: 369).

Цікаво, що й дотепер на Київщині відомий звичай зв'язувати руки молодих хустинкою після викупу нареченої: щоб ніхто між ними не пройшов і не розбив шлюб („хустинка на себе це візьме”). Розв'язують руки собі самі молоді, перед тим, як сідати в машину. Той з подружжя, хто забере собі хустину, буде головою в сім'ї. В. Завадська в цьому акціональному символі вбачає проекцію поховальної обрядовості: перед тим, як їхати на цвинтар, небіжчику зв'язують руки, ноги, потім ці мотузки знімають і кладуть до труни... Переодягання – важливий елемент усіх родинних обрядів. Одяг наречених має бути новим, сукню нареченої не можна показувати нареченому. У новий одяг вбирають мерця, хворого переодягають у чисту сорочку (стару відносили до спеціальних місць). Чим дорослішою ставала дитина, тим більше одягу було на ній, а перевдягання відбувалося урочисто, із дотриманням певних ритуалів (Завадська, 2010: 119–120).

Отже, контексти сімейних обрядів підтверджують таке символічне значення тканини, зокрема, рушника: 1. предметний символ рушник означає дорогу на початку життя дитини у родильному обряді; спільну дорогу з чоловіком у весільному обряді; дорогу в потойбіччя після смерті; „У всіх слов'ян поширене зближення шляху зі смертю,” – писав О.Потебня (1860: 27);

2. як акціональний символ цей предмет означає: подати рушника – погодитися на шлюб; пов'язують рушник як оберіг і як знак згоди на родинні стосунки з новою сім'єю; дарують рушник як еквівалент колишнього обміну парубками й дівчатами між племенами; ставати на рушник, пов'язувати руки молодим рушником – вирушати разом у сімейне життя, не розлучатися у подружньому житті; махати рушником – стелити дорогу:

Вступила Марисенька на терем, махнула рушником наперед:

– Зступітєся, бояре, з дороги, бо родина іде мене вітати,

По червоному даровати (Українські пісні..., 1974: 393).

Рушники-хустки й досі є необхідними у похоронній обрядовості: їх дарують чоловікам, які несли домовину, хрест; рушники вішають на хрест, який несуть попереду похоронної процесії; на спеціальних рушниках (поясах) опускають домовину в яму тощо.

Отже, здійснене дослідження доводить багатозначну символіку тканини в цілому і рушника як обов'язкового атрибута трьох обрядів сімейного циклу.

М.Сумцов розширив значення цього предмета в житті наших предків-землеробів, які не тільки розмежовували споконвічні поняття добра і зла, але й вміли захищати себе від усякого лиха: „Обрядове вживання рушників зустрічається, крім весіль, на хрестинах, похоронах, після закінчення жнив. У Західній Росії дієвим засобом проти суспільного лиха вважають звичайне полотно... У випадку масової загибелі скотини це полотно чіпляють на хрест, який чоловіки встановлюють на тій дорозі, якою найчастіше ходить скотина (Сумцов, 1996: 153–154). Тут, зрозуміло, полотно як прообраз рушника виконує функцію оберєга.

Література

- Березович Е. Л. 2004. К этнолингвистической интерпретации семантических полей // Вопросы языкознания. — № 6.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови. 2007. — Київ: Ірпінь.
- Вовк Х. 1995. Студії з української етнографії та антропології. — Київ: Мистецтво.
- Давидюк В. Ф. 2005. Первісна міфологія українського фольклору. — Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Даль Владимир 1989. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х тт. — Т. 4. — М.: Рус. яз.
- Дмитренко Микола 2011. Символи українського фольклору: Монографія. — Київ: УЦКД.
- Етимологічний словник української мови у семи томах 2006. — Т. 5. — Київ: Наукова думка.
- Завадська Вікторія 2010. Про деякі рудименти давніх обрядів у сучасному міському весіллі // Весільна обрядовість у часі і просторі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції [„Одеські етнографічні читання”. — Одеса: вид-во КП ОМД.
- Кинжалов Р. 1990. Символика „плексиса” в мифе, обряде, изобразительном искусстве древности и в современном фольклоре // Фольклор и этнография. — Ленинград.
- Личковах В. А. 2005. Сакральне у світовідношенні та мистецтві // Мова і культура. — Київ: Видавничий Дім Дмитра Бурого — Вип. 8. — Т. I.
- Попович М. 1985. Мировоззрение древних славян. — Київ: Наукова думка.
- Потебня А. 1860. О некоторых символах славянской народной поэзии. — Харьков.
- Саннікова Л. П. 2005. Свята мова Творця у звичаї народу: еніофеноменологія староукраїнської культури. — Київ: „Аратта”.
- Словник символів культури України 2002./ За загальною редакцією В.П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — Київ: Міленіум.
- Сумцов Н. 1996. Символика славянских обрядов: Избранные труды. — М.: „Восточная литература”.
- Таранець В.Г. 1999. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоєвропейської прамови). — Вид. 2, перероб. і доп.: Монографія. — Одеса: Астропринт.
- Українські народні пісні в записах Зорана Доленги-Ходаковського 1974. — Київ: „Наукова думка”.
- Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. 1991 — Київ: Либідь.
- Фасмер Макс 1967. Этимологический словарь русского языка. — Т. III; IV. — М.: Прогресс.
- Чмихов Микола 2001. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя: Монографія. — Київ: Либідь.

The Symbolic Meaning of the Word “Cloth” in the Context of Family Rituals

Olga Yakovleva

The vocabulary meaning of the word “cloth” is compared with its symbolical meaning, which this word acquires in traditional texts. The article analyzes sacral function of a fabric, which is represented in family traditions by different objective symbols, i.e. towel, head scarf, table cloth etc.

The research of people’s and poetic symbols requires not only knowledge of history, ethnography, national culture, but also imagination, dreaming nature, care and respect for the past and the ancestors.

It is relevant for Ukrainian humanistic science to learn more about traditional culture related to people’s outlook and mentality.

Weaving is one of the oldest crafts; works of weaving, especially towels, shawls, table clothes had both every-day and sacral meaning.

In the context of family rituals, these wares acquired deep symbolic meaning. For example, the “rushnyk” towel in the wedding ceremony acts as a verbal, action and objective symbol. The symbolism of the object is also important in the ritual of the funerals and giving birth. The cloth and its wares, as any other symbol, is characterized by polysemy and diversity.